

רבי מסעוד זג'ביב - חסיד בגלות ישמעאל

מאת הרב זכריה זרמתי שליט"א

א. בשבחי המוציאים לאור

שמחתי באומרים לי, הנה זרע ברוכי ה'², ספר זרע אמ"ת, מפי איש אמת אשר כתבו בדמע³, ועליו גם נאמר 'ותחסרהו מעט מא'לוהים'⁴, הלוא הוא הרב החסיד באמת והמדוכה בייסורים, **רבי מסעוד אל חסיד⁵ זרביב (זג'ביב)** זיע"א, יוצא לאור מחדש בהוצאה מתוקנת כדבעי ובתוספות טופח על מנת להטפוח⁶, זו הבשורה קיוונו לה.

שבת אחים גם יחד, קמו ואזרו חיל, שני בעלי חסד ותורה גם יחד, להוציאו חדשים מקרוב, זה הראשון יצא ראשונה, איש רב פעלים, למען תורתנו ותורת רבותינו מן המערב בכלל, וערי אלג'יריה בפרט⁷ הלוא הוא **הרב רבי יוסף בן**

2. ישעיהו (סה, כג).

3. עפ"י ש"ס דב"ב (טו, א) לגבי ח' פסוקים אחרונים שבתורה "ומשה כותב בדמע".

4. עפ"י תהילים (ח, ו).

5. וידע הקורא הנעים שהמחבר הקד' לא היה הראשון בעיר קונסטנטין אשר זכה לכינוי של "חסיד". בתקופת כהונתו של עט"ר הריב"ש (בסוף תקופת הראשונים) כרבה של סרגוסה אשר בספרד, ועוד לפני הגעתו לעוב"י אלג'יר, שימש כראש הישיבה בה למדו תלמידי חכמים גדולים וביניהם אחד ומיוחד, אשר יהפוך לימים להיות רבה של קונסטנטין, הלוא הוא רבי יוסף מינר והוא יכונה גם שם "רבי יוסף אל חסיד".

6. עפ"י ש"ס דגיטין (טז, א).

7. יש לדייק ולהבדיל בין עיר הבירה אלג'יר לבין שאר ערי מדינת אלג'יריה. כי הבלבול רב בארץ, גם בקרב צורבי דרבנן והחוקרים, המערבבים בין העיר לבין המדינה כולה, שעיר הבירה אלג'יר כאמור הייתה עוב"י, ומשם שאגו האריות הריב"ש, התשב"ץ וצאצאיהם אחריהם עד רב רבי יהודה עייש בעל מטה יהודה, שבט יהודה ועוד, והמחבר הקד' רבנו מסעוד מעיר ומאזור קונסטנטין בא ושם התגורר, והמרחק בין שתי הערים קרוב ל-320 ק"מ!

ישי שליט"א, כשמו כן הוא, שורש בנו ישי⁸, כבר זיכה בעבר את הרבים בהוצאה הקודמת אשר הדפיס בא"י, בעידודו של שאר בשרו, כבוד ידיד נפשי ואהובי⁹, הלוא הוא הרב רבי משה זרביב זצ"ל, אשר עודד ומימן את ההוצאה הקודמת, וגם דאג ופעל בח' באייר, בחודש הגאולה האחרונה, לגאול את גופו הטהור של המחבר לקבורת עולמים תחת המזבח ממש¹⁰, בהר הזיתים שבירושלים עיה"ק ת"ו¹¹.

והשני הוא אחיו לנש"ק, וידו אוחזת בו, מעלין בקודש ואין מורידין, ויקרא שמו הרה"ג הרב רבי יהודה אדרי שליט"א, זה שנים מכירו ומוקירו, את עבודתו ופרי מחקריו, איש על העדה המערבית בכל רמ"ח אבריו ועד השמים ראשו, אגב תורת אבותינו ע"ה ביטל עצמו, להיות דובב שפתי ישנים בקברם וזכותם עומדת לו, לו ולכל הסובבים הודו, זאת כפי שמעיד ומשיח בעצמו לפי תומו, מוליך ומביאו, מוציא ומאדירו, גם מכתבי גדולי עולם בכל הדורות לא רק מעדתו¹², איש אמת

8. עפ"י שיר שחיבר ר' שלמה אבן גבירול 'שורש בנו ישי' שנהגו לשיר בחגים במערב ובערי אלג'יריה.

9. והייתי אני הקט' כאח וכבן אצלו ממש, וישבתי במחיצתו שנים רבות, ספסל ליד ספסל, בקיר המזרח של הרבנים בשכונת בקעה שבירושת"ו, והרב רבי משה ז"ל היה דור תשיעי למרן המחבר כפי שהיה רגיל להזכיר. וחבל על דאבדין ולא משתכחין, כי מעבר לתורה ולמידות התרומיות אשר מצאתי אצל רבי משה הדרשן, גם מלא כרימון היה, שפיר קאמרת משה, והיה בעל תפילה מעולה כדרכם של חזני קונסטנטין, אשר ידעו בין מלעיל למלרע ולא הדגישו את הרפה ולא נרפו מן החזק, אשרי מי זכה לשמוע ויצא מפיו קריאת עשרת הדברות בטעם עליון, טעם גן עדן של ממש כפי שנהגנו במדינות אלו, כאילו זה עתה יצאנו ממצרים ו'יהי ביום השלישי', ולא כל אחד זכה וראה את הקולות, אך ודאי זכות מור זקנו רבי מסעוד אל חסיד המח' עמדה לו, והנה כעת יושב במחיצתו ונהנה גם מזיו שכינתו, ועטרה בראשו לומד מתורתו.

10. עפ"י ש"ס דכתובות (קיא, א) "כל הקבור בא"י כאילו קבור תחת המזבח".

11. ועיין לעניין זה דברי המחבר (פרי' כי תצא) אשר נאמרו ברוח הקוד' של ממש וז"ל "מי שיודה בארצו נקבר בארצו, ר"ל יזכהו האל בארצו עד שילך האל לארצו ונקבר בארצו, אבל מי שלא יודה בארצו לא יזכה ליקבר בארצו וכו'. א"נ מה שאמרו רז"ל הדר בחו"ל דומה כמי שאין לו אלוה וכו' כי הדר בחו"ל לא הלך אחר החלק שבא ממנו ית' וכו' אבל הדר בא"י נדבק בהי"ת והי"ת מכנה שמו עליו ונקרא בנו, הי"ת יזכני אני ובני יחידי להיות מהאלה שהי"ת מכנה שמו עליהם", כן זכה הרב המחבר ליקבר בהר הזיתים בזכות רבי משה.

12. ולסבר את האוזן רק לאחרונה הוציא חיבור חשוב על תורת האדמו"ר מחב"ד ועל ספרו התניא וטוב לו.

לאמיתו וענווה מלבשתו¹³, כי זכות המחבר הקד' עומדת לו, כאשר כבר בשנת תשנ"ב קם לו, עסק תוך עמל ויגיעה רבה בהוצאת ספרו, וכעת בעריכת הספר פעמיים מחדשו, ומקהיל קהילות¹⁴ בביתו בכל שנה ושנה ביום קבורת הצדיק, וגם אני הצעיר נתבקשתי לדרוש מתורתו, זכות הצדיק תעמוד לו ולכל בני ביתו, ולפרנסה קלה תהיה לו, רק שיורשה לו לשבת בתוך ד' אמתו¹⁵, לפעול כהנה רבות בגלוי ובסתור למען תורת ה' וגואלו, אשרי העם שככה לו.

אחר הדברים האלה, הלוא יודע אני את מיעוט ערכי, ומי אני ומה חיי לפתוח כהדיוט בברכתי, ולכתוב על האי חסידא קדישא ופרישא הרב רבי מסעוד זג'ביב זצ"ל אלופי ומיודעי, לדבר על ספרו קנצו למילים, אך אם אין אני לעדתי מי לי? כי רבה הבורות במסורת כתבי כל רב מערבי, בפרט אם מיירי בחכם אלג'ירי, ואני כל חיי מאז עמדתי על דעתי, יושב על ברכיהם ועל כתביהם עיני, ולא זיתי מאומה ממורשתי, הדא הוא דכתיב 'אמר זכריה מתוך ידם לא זזה ידי¹⁶', ולמרות שאין אני מעיד על ידי עצמי¹⁷, יעידו בשבילי הכתבים כי דלה דלה אני, מים על ידם להשקות אחרים בהשתדלותי, כי כל ימי בין חכמי אמ"ת גדלתי, על כן ה' תפתח שפתי, ויצא תהילתם מפיו:

ב. הרקע ההיסטורי לכתובת ספר 'זרע אמת'

רבי מסעוד אל חסיד זרביב מנ"ע, גדול בין גדולי חכמי קונסטנטין שבאלג'יריה היה. על אף שנודע בעיקר על שם ספרו "זרע אמת" שנכתב לפני כ- 300 שנה¹⁸, יש לשער שחיבר מאמרים נוספים בתחום הפרד"ס וגם תשובות הלכתיות כדרכם של בני דורו. זאת כפי שכתבנו בעבר על חכמי אלג'יריה אחרים שבתקופות

13. עפ"י אבות (ו, א).

14. עפ"י מדרש תנחומא (שמות).

15. עפ"י ש"ס דברכות (ח, א).

16. עפ"י משנה דכתובות (ב, ט): "אמר רבי זכריה בן הקצב, המעון הזה, לא זזה ידה מתוך ידי וכו' אמרו לו, אין אדם מעיד על ידי עצמו".

17. כנ"ל.

18. על אף שהספר הודפס בפועל לראשונה ב-ליוורנו ב- 1851 למני' ע"י הרב רבי חביב טולידאנו זצ"ל, כמאה וחמישים שנה לאחר פטירתו, ועיין את הקשר שגיליתי בין המוציא לאור לספר עצמו בסוף דבריי.

השונות¹⁹. כי לא ניתן לעלות על הדעת שבמעמדו, לא פסק, לא שאל ולא השיב לחכמי דורו, ומן המוסכמות היא שרוב כתבי חכמי צפון אפריקה לא נתגלו עד היום כי אבדו, או עדיין בכת"י, ולא כאן המקום להאריך.

מעבר לפרטים הידועים על רבנו רבי מסעוד, העולה מספרו היחיד, שחייו היו שרשרת ארוכה של ייסורים. ואיך אחר ששיכל את כל ארבעה עשר ילדיו, גילה החכם הלז כוחות חדשים מכוחה של תורה לחבר את ספרו **זרע אמת**, וז"ל: "שלפחות יתקיים מפרי רוחי זרע אמת". והנה גם מעיד במקום אחר מדם ליבו: "ה' העלית מן שאול נפשי חייתיני מיורדי בור - דכוונתו מדבר בי ועל כיוצא בו: **שהיה לי חולי הגוף ונטיתי למות וחולי הנפש, דמי שאין לא בנים מת בעוה"ז ובעוה"ב וכו' ופגעה בי מידת הדין בחולי הגוף ובחולי נפש - מיתת בנים וכו' ותרפאני מחולי הגוף והנפש שזכרתני ופקדתני בבנים של קיימא" וכו' (פרי ואתחנן).**

והנה תוך כדי כתיבת הספר, לומדים אנו שזכה לזרע של קיימא וחוזר וכותב: "ובבקשה ממנו ית', כשם שהשקיף עלי בעין החמלה והחנינה וזכר אותי, כך ישקיף ויביט עלי בעין החמלה לזכות לי בני חמודי לתורה ללמוד וללמד" (שם). ובמקום אחר מוסיף עוד "שיזכה בני יחידי ללמוד וללמד וכו' ויעשה למען ספרי הקודש המונחים בקרן זוית וכו' ואני מובטח בחסדי האל שיקבל תפילתי", וכן היה.

פרסומו כצדיק, חסיד וקדוש ידוע בקרב כל יהודי אלג'יריה, עד כדי שכונה בפי כל - "רבי מסעוד אל חסיד". אולם איך אסביר לקורא הנעים את ההפרש בין חסידות זו לחסידות דהאינדא? וכבר צווח על זה גדול אחד ואמר עליהם דהיום: 'צדיקים ילכו בם וחסידים שכאלה יכשלו בם'²⁰, ולא כל חסידות של שטות חסידות תיקרא. אך רבינו באמת זכה עוד בחייו להיות חסיד, ויש לשאול על מה ולמה.

19. עיין בנושא זה מאמרי על חיי רבי אפרים אנקווה מתלמסאן זיע"א - "הרב של תלמסאן" וספרי "מעל הצור" על ראשוני מייסדי קהילת קונסטנטיין.

20. הגאון בעל נודע ביהודה בעניין אמירת לשם יחוד בספרו נודע ביהודה (מדו"ק חיו"ד סי צ"ג).

יש הטוענים שסבל מות וקבורת בניו בחייו והצדקת הדין בעניינם, הם שזיכו אותו בעיני בני קהילתו וצאן מרעיתו לכינוי זה. יש האומרים שאורח חייו הפרושים היו סמל לקדושה ולחסידות בבחינת 'קדושים תהיו - הוו פרושים מן התאוות כולן', שלא כפירוש רש"י, אלא כלשון הרמב"ן עפ"י פשט המדרש²¹.

ואני מצאתי מקום להתגדר בשאלה זו, כי הנה היום ידוע בבירור שגלות היהודים בארצות ישמעאל והאיסלם בצפון אפריקה, הייתה מן הקשות שחוה עם ישראל בכל נדודיו.

ואומר ואכריז שלא 100 שנות תרבות צרפת במערב, על מגרעותיה כולן, וההגנה שהיא נתנה ליהודים²² ישכחו קרוב ל-800 שנות עבדות, רציחות והשפלות בכל ערי אלג'יריה ומרוקו בפרט. לא השקר ולא השכחה יטשטשו את חיי הצער והשמד שחיו קהילות ישראל ב"מלח", תחת השלטון המוסלמי, והאכזריות הלא תשוער שהופנתה כלפי חכמי ישראל בכל אותם השנים.

עוד לפני גירוש ספרד, סבלו חכמי המקום מהתנכלויות, עינויים וחטיפות למען שחרורם תחת כופר. וכפי שעשה הרמב"ם, לא היו מרבותינו דאז שלא ניסו להימלט על נפשם למען חיים טובים יותר, ובדאפשר עלו גם לא"י.

אחרי שנת קנ"א (1391) ועם בואם של מגורשי ספרד לצפון אפריקה, חיש מהר הכפילו בני ערב הטלת כובד ידם הקשה עליהם. לא פסקו הפוגרומים ותנאי השעבוד היום יומי מאלה שברחו מהשמד בספרד והאינקוויזיציה, ולמעשה לא מצאו לרוב מנוח בארצות המגרב. ניתן לומר שלא היה מחכמי המערב בכל אותם הזמנים, מרבי חיים בן עטר ועד רבי אברהם אנקווה, שלא הרגישו על בשרם את רשעותו של ישמעאל²³.

21. ויקרא (יט, ב).

22. זאת בזכות המדינאי היהודי הצרפתי אדולף כרמיה שהיה לימים שר המשפטים ופעל למתן הגנה ואזרחות צרפתית ליהודי אלג'יריה (במקביל לפעולתו של סר משה מונטיפיורי למען יהודי מרוקו), "בפקודת כרמיה" בשנת 1870 למני' ואשר השפיעה לטובה על מצבם של יהודי צפון אפריקה כולם. ומאידך גם זירז אצל חלק את התבוללותם תחת התרבות הצרפתית.

23. על כך יש להביא מה דאיתא בזוהר שמות (רפח) "ואין לך קשה לישראל כמו גלות ישמעאל", וכן בפרקי דר"א (פל"ג) "למה נקרא שמו ישמעאל? שעתיד הקב"ה לשמוע בקול

ולהוכחה מן הרב המחבר בעצמו אשר בחר להעיד עם חתימת ספרו על העינויים שחוה ממש בשנת סיום כתיבתו, וז"ל שם (סוף פרי' וזאת הברכה):

נאקת העם ממה שעתידין בני ישמעאל לעשות, לפיכך נקרא שמו ישמעאל". ועיין מה שהשיב הנשר הגדול דלא קם כמותו הרמב"ם באגרת תימן, וז"ל "אומת ישמעאל רעתם חזקה עלינו והם מתחכמים להרע ולמאוס אותנו וכו' ואויבינו פלילים', שלא עמדה על ישראל אומה יותר אויבת ממנה ולא אומה שהרעה בתכלית הרעה לדלדל אותנו ולהקטין וכו'". כך גם כתב רבנו בחיי בכמה דוכתי בספרו "כד הקמח" ש"אויביך" זה ישמעאל, ו"שונאיך" זה עשו. וידוע שהאויב גדול מן השונא, כי השונא אע"פ שיריע לו יעשה על דרך הרחמנות, אבל האויב שבלבו איבה עולמית, לא. וכבר הקשו על זה ממה דאיתא לכאורה בש"ס דשבת (יא, א) "תחת ישמעאל ולא תחת נכרי". אך לנו לא קשיא כלל, כי אותו רבנו בחיי בפירושו עה"ת דברים (ל, ז), והמאירי בש"ס שבת (יא, א) ורבים אחרים, הוכיחו שהגרסה היא שלא כפי שהוא לפנינו בגמ' דשבת אלא "תחת אדום ולא תחת ישמעאל". עוד העידו החוקרים שבדברי רבנו בחיי אין כל אזכור לטובה של תקופת "תור הזהב", כאשר מדברים על יהודי ספרד בצל האסלאם, ומוצא הוא את שורש רוע הסכסוך הרוחני כבר בזמן גירוש אברהם אבינו ע"ה את ישמעאל. כאשר אברהם אבינו 'מספק' מים ולחם להגר המצרית (בראשית כא, יד) מפרש רבנו בחיי את המעשה לגנאי באומרו, וז"ל "אם רעב שנאך האכלהו לחם ואם צמא השקהו מים כי גחלים אתה חתה על ראשו וה' ישלם לך" (משלי כה, כא-כב) - ראה אאע"ה במראה הנבואה שעתידין בניו להשתעבד תחת ידי ישמעאל, וכי ישנאו אותם שנאה גדולה, שאין אומה בעולם שיהיו שונאים לישראל כבני ישמעאל". ואם תקשה עלי הלוא ישמעאל בנו של אאע"ה הוא ושב בתשובה בסוף ימיו, הדא הוא דכתיב וַיִּקְבְּרוּ אֹתוֹ יִצְחָק וְיִשְׁמָעֵאל בְּנָיו אֶל מַעְרַת הַמְכַפְלָה" (בראשית כה, ט). אשיב גם אשיב מש"כ מהר"ם גלנטי, ודבריו הובאו בספרו "אור החמה" של רבי אברהם אזולאי (פרמישלא תרנ"ז, ח"ב דף קג טור א), וז"ל "כל מה שנאמר לגבי ישמעאל (בהיותו בן של אברהם והיחס אליו) וכו' רק על ישמעאל עצמו ולא על האומה שמזרעו". וידועים דברי ר' ישראל סרוק, אחד מגדולי המקובלים, וז"ל "אפי' במוחש תראה שהשנאה ששונאים הישמעאלים לישראל הוא דבר שלא ישוער ולא יסופר, כמו שראיתי בגזירות קשות שהיו במלכות ישמעאלים, וה' הטיב לנו שהולכנו עם אדום מחוברים יחד כדי שלא תהיה לנו שונאים כ"כ".

ולמרבה הפלא כך גם נשאל באלג'יר בשו"ת יכין ובוועז (ח"ב סי' טו) ע"י רבי יוסף זוראפה על המשמעות דברי חז"ל "תחת אדום ולא תחת ישמעאל". ולמרות שהשיב שלא כן היא הגרסה לפניו, צא ולמד שכך הייתה הגרסה שלפני רבים מחכמי הראשונים באותו עת. והלוא גרסה זו עולה גם בקנה אחד עם מה דאיתא בש"ס דגיטין, דכשראו את אכזריותם של הישמעאלים והפרסים "אמר רבה בר בר חנה, רחמנא, או בטולך או בטולא דבר עָשׂוּ". וכתב רש"י וז"ל: "או החביאנו בצלך או הגלוננו בצל בני עשו שהן מכבדין אותנו", וישמעאל לא. ולא באתי הכא לשבח את בני עשיו חלילה, רק להחזיר את האמת התלמודית והיסטורית על כנה. גלות ישמעאל הייתה הקשה וארוכה מכל הגלויות, ומגלים אנו יותר ויותר היום את פרצופם האמיתי של בני ישמעאל לא רק בא"י, ודי לחכימא.

"מה אשיב לה' כל תגמולוהי עלי שהצילני ממה שעבר עלי בשנה זו, שנתנו אותי בבית האסורים והכוני ד' מאות עצים²⁴ והפסדתי מאה גרוש בעין, מלבד הרבית²⁵, והיה לנס שסבלתי ת' עצים ואני זקן ובטלו הטוחנות, ואפסו הכוחות וחשכו הרואות.²⁶ **ולא היה מאמין שום אדם**²⁷ שאחרי נפלי מאותם מכות, והי"ת נתן לי כח ועמדה במישור רגלי ומכל צרה הצילני וכו' והוא שהיה עמי בצרתי ות"ל שמחתי בגמר הספר הזה כיום ששמחו ישראל בהקמת המשכן וכו'".

אולם מה שלא גילה לנו רבנו היא סיבה לכל הצרה הזו. המסורת אשר בידינו היא שהישמעאלים רצו כדרכם לכפות עליו לקבל את דת האסלם כדי לגרור אחריו את כל בני קהילתו. ורבנו לא הסכים ומסר את נפשו ממש על הדבר הזה. עובדת קבלת 400 מלקות ועל אשר עמד בכולם, העלה ללא ספק את קרנו של רבי מסעוד גם בעיני הישמעאלים הרשעים, כי אכן מדובר בחסיד וקדוש. אך מה אומר ואתאונן שעפ"י הבדיקות והחקירות אשר עלו עד כמה שידי מגעת, נשמע שבאותה שנה נפטר רבנו מסעוד זרביב אל חסיד, קרי בשנת 'עתה' והיא שנת סיום כתיבת הספר, וככל הנראה מפצעיו לא שרד, הי"ד.

ולא יעלה הקורא הנעים על דעתו שסיפורו הטרגי של המח' הקד' סיפור יחיד הוא, הלוא כך היה מצבם של היהודים באלג'יריה באותה תקופה בה הוא חי. להוכחה מה שכתב הרב רבי אברהם גביוזן בספרו "עומר השכחה", בשנת 1578 למני', על

24. 400 מכות שהוכה ע"י מקל עץ!

25. הרי מנהג מגונה היה לכל שליט ערב באותן הארצות לגזור מיסים וקנסות בלתי ניתנות לתשלום על היהודים, בכל עת ובכל הזדמנות שנזקקים היו לממון. וגם הכא את רבנו ורצו לרצוח ואף לרשת את ממונו.

26. ומורנו הרב לא היה יותר מבן 60 שנה באותה עת, כי נולד ככל הנראה בשנת 1655 למני', וסיים את ספרו בשנת עת"ה שהיא שנת 5475 השווה לשנת 1715 למני', והמעצר והעינוי היו באותה שנה. צא וחשב שרק זקן שקנה חכמה נחשב.

27. כך אני הקט' מבין ממה דאיתא בשער הדפוס הראשון אשר הוצא לאור ע"י הרב רבי חביב טולידאנו, וז"ל "וכל העם אשר בשער הזקנים עדים מחסידותיה דמ"ר". זאת אומרת ראו מעדות ראשונה ובמו עיניהם איך החסיד עמד בגבורה על דת משה וישראל ולא נשבר, על אף שעפ"י הדין שמא לא נאמר על כגון זה 'יהרג ועל יעבור', ורק מילי דחסידותא איכא, זאת כפי שהשיב הרמב"ם באגרת תימן שלגבי דת האסלם לא מיירי בע"ז, וצ"ע.

עבדות של ממש בעיר תלמסאן ומוסתגאנם. מאידך, העדויות הרבות אשר הביאו חוקרים נוצרים²⁸ כאשר באו לשחרר בני משפחתם באלג'יר יוכיחו. הם מסיחים לפי תומם שבשנת 1581 למנ', על כך שמצבם של היהודים באלג'יר בכי רע ושהם חיים בתנאי "הדימי" של עבדות ממש המוטלים ונכפים עליהם. אחרים²⁹ בסמוך ללידת המחבר, אשר נקלעו בעל כורחם בגלות ישמעאל, מספרים שהיהודים באלג'יריה הם "האומה המושפלת והמשועבדת ביותר בכל ארצות האסלם אם לא בעולם כולו", ושסכנת המוות והרציחות מרחפות עליהם בכל רגע.³⁰

הרב רבי סעדיה נהוראי אזובי, בהקדמה לספרו "תוכחות מוסר", מעיד שבשנת 1706 למנ³¹, על חומרת גזרות השמד של השליט מוחמד בקטאש ימח"ש, ועל גזרת חורבן שגזר על כל בתי הכנסת אשר בעיר אלג'יר, וכן על דרישת תשלום כופר שכפה עליהם ושאישי מהקהילה אינו יכול לעמוד בו. מספר שנים אחר פטירת רבנו המחבר (בין השנים 1720-1724) עדיין מעידים על שריפת יהודים ברחובות העיר, נוהג נפוץ בקרב הערבים בצפון אפריקה, ללא סיבה וללא משפט.

זו התמונה העגומה והרקע ההיסטורי והרוחני לכתיבת ספרו של רבנו מסעוד זרביב אל חסיד. אשר על כן מבינים אנו יותר את דבריו והצדקת הדין בכותבו בספרו ז"ל: "גלות ישמעאל שבאלג'יריה אין אנו כדאיים ליגאל".

ג. על דרך כתיבתו של הרב במסורת הפרשנות הספרדית המקורית

רבים הם הטוענים שפירושו של רבנו אינו קל להשגה ולהבנה. אכן מי שאינו רגיל בדרכם המקורית של רבותינו פרשני המקרא הספרדים ראשונים כאחרונים, מן המערב בפרט, לא יוכל לרדת כל צרכו לעמקה של כוונת הפרשן. ברם במסגרת

28. כגון החוקר דיגו דה היידו ודבריו המובאים בארכיון כ"ח ועוד.

29. כמו ג'ו מסקרנס בספרו 'עבד באלג'יר' משנת 1626.

30. ובלשונו של המחבר רבנו מסעוד איתא בכמה דוכתי, ז"ל "שאנו בגלות בשפל המדרגה וכו' ובעוונות בזה הזמן קרה לישראל כל אותה המקרה הרע", ורומז ע"י הפסוק "פן יוסף להכותו על אלה", שכל אותן המכות שהיו ראויים לבוא על ישראל בעבר כי הכעיסו לפני המקום ומשה רבנו בטלן בזכות תפילותיו, בזמן שהאויב חלש היה, עכשיו, תחת גלות ישמעאל, "בני שוממים" ובזה הזמן 'גבר אויב', עיין שם.

31. כעשר שנים לפני פטירת רבנו המח'.

זו, אודה שלא נוכל לקבוע יתדות של משנה סדורה הקיימת בנדון, ורק מרמיזא בעלמא נסתפק וזיל גמור, כי טבא חדא פלפתא חריפתא ממלי צנא דקרי³².

דרכם של רבותינו בפרשנות אינה לנסות לחדש דבר שלא שמעו פני רבותיהם³³, כי אין חדש תחת השמש³⁴, אלא לטרוח ולהשתדל לרדת ראשית לעומקו של הפשט וחלילה מלדלג על שלב הכרחי זה. מאידך, גלויה לעיני כל יכולתם הפדגוגית המופלאה להביא את הלומד לידי חשיבה עצמאית, האידנא יאמרו אף 'עצמונית'. אכן החטא הקדמון בלימוד התורה, אשר המהר"ל מפראג כבר עמד עליו באשכנז בביקורת שהעלה על שיטת הלימוד בפראג וסביבותיה³⁵, הוא ביטול יכולתו של הלומד ואי הכשרתו להתמודד עצמאית עם השאלות שהפסוק במתכוון פורס ומעלה לפניו. לרוב ובצער, ירוץ הלומד אל הפירוש הסמוך המבוסס על הרמז או על הדרש, ואף חמור מזה יפנה ללא דעת לסוד ה' ליראיו, עוד לפני שבחן את עצמו ואת שכל יושרו אשר חננו ה', לבדוק לאיזו שאלה או לאיזה קושי בפסוק בא הפרשן לענות, ושבתא כיון דעל על³⁶.

לא כן היה דרכו של רבנו מסעוד. דרכו צלולה ללומד על פי מנגנון קבוע, הידוע כבר מפירושו של רבנו בחיי על התורה ועוד. ראשית, להפנות את תשומת ליבו של הקורא לכך שישנה אחדות בתורת ה' בהיותה חלק אלוי' ממעל. משום כך ולא בכדי, בכל פרשה יחל את דברו בציטטה מן המדרש או מפרקי אבות. מאמרים אשר לכאורה אינם קשורים ישירות לדבר הפרשנות של אותה פרשה. אך לא ידון בו מיד, רק אחר אשר ייגש אל הכלל הרחוני והמוסרי שברצונו להוכיח בהמשך מדברי הפרשה. וז"ל בכל פתיחה "דבר ידוע הוא" או "ידוע הוא שישראל", וכן על זה הדרך ולא יעבור. ובהמשך ידקדק ויקשה על הפסוק קושיות רבות, מתוך נקודת הבנה אטימולוגית אשר כל לומד אמור להקשות מטבעו שלו, וז"ל: "ויש

32. עפ"י ש"ס דיומא (פה, ב).

33. עפ"י ש"ס דסוכה (כח, א) "לא אמר דבר שלא שמע מפי רבו".

34. קהלת א.

35. הלוא זה לשונו בכמה מקומות בספריו: "לכן עיני עיני יורדה מים על עלבונה של תורה מאנה הנחם נפשי וכו', "רוצים לעלות בסולם השמימה והם נשארים מטה מטה" - ספר נתיבות עולם א - נתיב התורה - פרק י'.

36. עפ"י ש"ס דפסחים (קיב) וב"ב (כא, א).

לדקדק למה שינה הכתוב וכו", או "וקשה מה שכתב א' וכו' ב' וכו' ג", או "ויש לדקדק בה פסוקים אלו, א' מה בא ללמדנו וכו', ב' למה הוצרך לומר וכו". וכן על זה הדרך כמעט בכל פרשה ופרשה³⁷. ובהמשך ולאחר שהביא את קורא לידי מחשבה עצמאית מכוונת, יחל במתן תשובות ותירוצים. ראשית כאמור מתוך דברי אב הפרשנים רש"י, שזולתו לא יקום ולא יהיה הבנת המקרא בספרד. ואם לא סיפק כל צרכו מדבריו, יפנה למדרשים נוספים, תלמודיים וכדומה. וכדרכם של רבותינו הספרדים, לרוב יבנה את מהלכו על דברי אגדתה שבחז"ל, "דהפוך בה והפוך בה דכולא בה"³⁸. ועל כך מדגיש באחד המקומות וז"ל: "הדרש שבתלמוד אין ראוי לחשוב שמעלתו מעטה ותועלתו חסרה". ולבסוף התמונה המצטיירת מפירושו היא שמעטים הם ספרי הפרשנות אליהם הזדקק. לא רק מטעמו של העורך שליט"א בהקדמה ומבוא להוצאה קודמת שכתב, וז"ל: "אכן רבים היו ספריו, ולא ישכח הקורא שעוסקים אנו בתקופה בה הספרים היו יקרי המציאות, שהרי מלבד התנ"ך, ספרי חז"ל - תלמוד בבלי, מדרשים, זוהר וכתבי הרמ"ק ז"ל וכו' ארוכה היא הרשימה של שאר הספרים שבהם השתמש והובאו בספר". כי למרות רשימת הספרים אשר הובאו לעיל, ברוב ככל הפרשיות נעזר רבנו ונצטמצם לספר הפרד"ס, לדברי מהר"ם אלשיך ולכמה חידושים ששמע

37. אגב, זהו דרכו בדיוק של עט"ר רבי חיים בן עטר בפירוש אור החיים. לבנות רבדים רבדים, כאשר הרובד העליון נגיש ובעל השגה לכל מעיין, אך תחתיו רבדים נוספים שאינם גלויים אלא לבני עליה אשר דעתם צלולה יותר. בונה תילי תילים תוך פריסת קושיותיו על פשט הפסוק וכדרכו שם כותב וז"ל "צריך לדעת מה הטעם אמר" וכו', או "צריך לדעת כוונת אומר" וכו', וכן בלשון "צריך לדעת למה הוצרך הפסוק" כו'. ולאחר שהקשה ושאל, ישיב לקורא בדרך "ולי נראה ליישב", או "עוד נראה לפרש" וכו', ובכגון "עוד נראה לומר". ומגלה גם הוא צפונות מפשטי המקרא. על כך כתב רבנו האור החיים הקד' וז"ל בכל הנוגע לחובת הבנת פשט המקרא: "כתבתי וקבצתי על יד על יד, זעיר שם זעיר שם את אשר הבינותי, מהם ישוב הכתובים דרך עיון בשיעור הדיבור עצמו דרך הפשט וכו', ובררתי לי מאתי תחתי פשטי הכתובים שהם דרך קצרה ודקדוקים השייכים לישוב הכתובים ויחדתי דרך ארוכה משא ומתן בענייני הפסוקים וישוב מאמרי רז"ל" וכו'. והלא רק כד' שנים הבדילו בין כתיבת ספר "אור החיים" הק' (בשנת תצ"ט על פי אחת המסורות) ולבין "זרע אמת" (שנת עת"ה), ומי יודע אם ספרו של רבנו מסעוד היה נדפס באותה עת, כפי שזכה רבי חיים בין עטר, אם לא היה מתפרסם כספרו אור החיים, זאת אין לדעת.

38. עפ"י משנה דאבות (פ"ה).

מבני דורו. זאת כי מטרת רבינו אינה לפרוס את ידיעותיו ורשימת ספריו אשר בביתו³⁹. אלא לאחר שהביא את הקורא לידי שאלות על דרך הפסוק והמסר העולה מגזירת השליט הי' ית', כיון שכבר הביאו לידי מהלך עצמאי של לימוד והפנמת כוונת תורתנו הקדושה, אזי זיל גמור. עם חתימת פירושו על אותה פרשה, רק אז יחזיר הקורא אל הנרמז בתחילתה ע"י הבאת מקור מן מדרש או מסכת אבות ויתן את פתרונו, להראות שהכל מאתו ית' אחד הוא, באומרו וז"ל: "ובזה נבין המאמר שהתחלתי בו" וכו', או "ובזה נבין מ"ש במדרש" וכו', "והנה יצא לנו מכל דבריי" וכו'.

זהו "הַבְּרִיחַ הַתִּיכֵן בְּתוֹךְ הַקְּרָשִׁים מִבְּרַח מִן הַקְּצָה אֶל הַקְּצָה", לא יזוז הרב המחבר ממנו כמעט בכל הספר, וזהו המפתח להבנתו לכל הרוצה לרדת אל עומק פירושו ואף לגשת אל שאר דברי חז"ל המערביים.

ד. הקבלה שבפירושו

רצוני היה במאמר זה, לגעת במעט ביחס רבנו אל הקבלה, כפי שעשיתי בכמה וכמה מאמרים אצל רבותינו מארץ אלג'יריה⁴⁰, אך מה שהלב חושק הזמן עושק.

39. על כך העיד הגאון מקנפנטון בספר "דרכי הגמרא" אשר היה שגור בארצות המערב, וז"ל: "אין חכמתו של אדם מגיע אלא לרמת הספרים אשר בביתו". ואני הקט' שמעתי מרבותי ז"ל "בביתו- הן, להתגאות בהם-לאו". ובין השורות אציין את ענוותנותו של רבנו בהיותו מצטט מחברים בני דורו, אם גדולים ממנו או שווים לחכמתו (רבי בנימין דורן מצאצאי הרשב"ץ ורבי מסעוד גנון אשר ספרו 'זרע רב' על מעלות לימוד התורה, על אף שמודפס בסמוך לספר יכין ובו עז (ח"ב) ע"י הרב רבי אברהם טוביינא זצ"ל, עדיין מחכה להאדרתו בפני עצמו כשם שזכה הספר הנדון, ועוד חזון למועד). ומאידך אינו מהסס להביא חידודין בשם חכמים אנונימיים בבחינת 'אין בית מדרש בלא חידוש'. כך כתב פעמים מספר "ושמעתי מחכם אחד" (פר' חיי שרה) או "ושמעתי מחכם אחד ושמו" וכו' (פר' תזריע), ואף באופן מעורפל יותר וז"ל "וחכמי אשכנז אמרו" וכו' (פר' שופטים), או "על דרך שפירשו חכמי אשכנז" (פר' בלק), ורבים כהנא להוכיח מחד את הענווה היתירה שזכה לה. ומאידך את מה שאמרו חז"ל (מגילה טו, בא) "כל האומר דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם". ועיין דבריו ותבין את סודו בפרשת כי תבוא כפי שהבאתיו בסוף מאמר זה.

40. עיין דברי הקדמה שכתבתי לספרו של רבי יוסף גנסיה "מורה דרך", והוא קיצור שו"ת התשב"ץ, בנושא "קבלתו של הרשב"ץ", וכן בספרי בלע"ז "קבלתה של אמ"ת" על תורתו של מו"ר רבי יהודה אשכנזי ויחס חכמי אלג'יריה לקבלה ועוד, על דברי קבלתו של רבי אפרים

ונשאר לי רק, אנוס על פי הדיבור, להפנות את הקורא לעיסוקו הברור והמבורר של המחבר הקד' בספר בדברי הרמ"ק ז"ל, ובגילוי ידיעותיו העליונות בחכמת הספירות.

עובדה זו היא עוד נדבך לתשובה ניצחת שהשבתי בעבר לאלה מן החוקרים⁴¹ אשר העזו את פניהם ליחס לרבותינו מ"ע בורות בענייני קבלה, או חמור מכך אף התנגדות, והפכום בעל כורחם "לדור דעה"⁴², דבר אשר לא שערו אבותינו בארצות בהם הזוהר נתגלה.

להוכחה, כל פירושו על פרשת 'בא' בנוי כמעט כולו על חכמת הספירות וז"ל שם: "ידוע הוא מ"ש רז"ל שבעולם הזה אין אנו מושפעים כי אם על ידי שבע ספירות ובמהרה בימינו בגאולה העתידה להיות, נזכה להישפע מעשר ספירות". ובפר' 'מסעי' כותב: "ומה שכתב ג' נהרות ראינו שהם ד': חכמה, ובינה ותפארת ויסוד וכו' וכל אחת כלולה מעשר" וכו'. ופר' 'חוקת' כותב "והוציא לנו מים מהסלע וכו' כדי להשפיע בנו ע"י עשר ספירות" וכו'. וכהנא רבות⁴³, הכל במקומן הראוי, לרמוז לדברים עמוקים לאחר שיצא ידי חובת הפשט, או משום שלא מצא המחבר די צרכו בענייני גלות את הבנת המקרא.

ה. "חביב אדם שנברא בצלם- חביב הוא העוסק בתורת רבותיו"

סוד גדול גילה רבנו מסעוד זרביב אל חסיד לכל הבאים אחריו, ובעיקר לכל

אנקווה בקיצור תולדותיו, ותרווה צימאונך בנדון להשתכנע שיראי ה' אלו סוד ידעו, אך שמרו למצניעים שבהם.

41. בין השאר לפרופ' משה חלמיש במאמרו על מקובלי אלג'יריה, אשר לדעתו מהריב"ש בראשונים עד רבי יצחק מורעלי, לא עסקו או לא ידעו קבלה, וכבר השבתי לטעות זו בשתי השפות ולא כאן המקום.

42. רמז לעדת "הדרדעים" שבעדת התימנים, אשר בין דעותיהם לבין דעות רבותינו, אחר מחילת כבודם כי רב הוא, כמרחק שבין מזרח תימן לארצות המערב. זאת אומר אני בלשון סגי נהור במקום בו ידעו רבותינו כמעט בע"פ את דברי רבי יצחק סגי נהור, והוא מראשוני הקבלה הספרדית.

43. עיין דבריו בפרשיות אחרות (שלח לך, אמור-בהר, אחרי מות, ויקרא, ויקהל) והכל בחכמת הספירות, בהבנה עמוקה שאינה סותרת את פשוטו של מקרא, כדרכם של מקובלי המערב זיע"א.

העוסקים בתורתו. זאת כתב מפורשות בסוף פר' 'כי תבוא', כאשר דיבר על החשיבות לומר דבר בשם אומרו, כדאיתא בש"ס דמגילה (טו,א). וזה לשונו שם: "אומרו שבמביא גאולה לעולם, עולם קטן, כשאומרים דבר חידוש בשמו שפתותיו דובבות בקבר, וז"א: גאולה לעולם, דהיינו **גאולה ותחיית המתים** וכו' גם **בתר הפטירה נימא כדי שיהיה לנו תועלת ממנו ולא נהיה כפויי טובה** ר"ל שאני שוכב בקבר, קאמינא יהיה לי קיום וחיים ושפתותיי דובבות בקבר וכו', דאפילו אחרי המיתה לא כלו רחמיו וכו', ולא שייך באומה הישראלית המיתה כלל ועיקר".

זהו סוד ה' ליראיו, ליראי שמו וליראי תורתו. וחזקה על חסיד שמקיים את הבטחותיו. שכל העוסק בתורתו אחריו ומאדיר ומהדיר את כתביו או אומר דבר בשמו, ועל ידי כך נותן בו חיות ושפתותיו דובבות, אף הוא המחבר אינו כפוי טובה כלפיו, ומובטח גם גמול חוזר לעוסקים בדבריו, ואף תועלת גדולה לעושים חסד של אמת עם מורשתו.

ולהוכחה, כך היה עם המו"ל הראשון, הרב **רבי חביב טולידאנו** ז"ל, אשר מסר את נפשו וסיכן את שמו הטוב כפי שמעיד בדברי הקדמתו, כל זאת למען הצלתם של דברי רבנו ופרסומם⁴⁴. וגם הוא כמותו, סבל מיד הישמעאלים אך יכול להם מבלי להמיר את דתו.⁴⁵

ורבי מסעוד בעצמו עמד וגמל את טובו, שהצליח לברוח ובכך הציל אותו מצרותיו. ויתירה מזאת, זכה הנחט"ן שהספר "זרע אמת", אותו הוא הביא לדפוס יחל בשמו, בפר' 'לך לך': "הדא הוא דכתיב 'הוא היה אומר **חביב** אדם שנברא בצלם", ודו"ק.⁴⁶

44. שם כותב הרב הנחט"ן וז"ל: "כאשר הספר הזה השלמתי, ותהי זאת נחמתי, ולדוברים עלי עתק מחלתי וכו', ולגמור המצוה אשר התחלתי, בזכות המחבר בטחתי, שיחולו עלי ברכות טוב מאלוהי ישועתי".

45. הרב חביב טולידאנו הצדיק את בריחתו מעירו מקנאס שבמרוקו לאלג'יריה באומרו (שם) "ובכל זאת עול גלות בני ישמעאל לא סבלתי". וכוונתו בזה שלא הסכים ולא השלים עם מצבו תחת בני ישמעאל, שם כי לא יכול היה לסבול את העול תחתם, ומשום כך עזב ונטש את ארץ מולדתו למען חרות הנפש והגוף.

46. פירושו של הרב המחבר בספר "זרע אמת" לפרשיות 'בראשית' ו'נח' לא נמצא, ולא הודפס

כך נסיים ונחתום מעין פתיחה, בברכה לכל העוסקים בתורת רבנו המחבר, ובתורת רבותינו בארצות האמ"ת בכלל. כי תורתם ודבריהם הנצחיים הינם תריס ומגן בפני פורעניות הזמן, בפרט בעידן זה של תמורות ותהפוכות המבשרות על בוא בן דוד, ושפתותיהם הדובבות בקברם גומלות חסד למחייהם ולמאדירי ולמהדירי תורתם.

אשרי חלקם ואשרי גורלם של העושים במלאכת השימור וההפצה, הן בעוה"ז והן בעלמא דאתי.

שזכות רבנו **מסעוד זג'ביב** הי"ד תעמוד להם, לנו ולכל עמו ישראל, בימי גאולתנו ותחיית עמנו וארצנו, כעת ממש, אכ"י.

זכריה זרמתי

רב ומורה צדק

אבה"ד לממונות וראש מכון תורת אמ"ת

מחבר שו"ת תשובות מערביות (ב"כ),

הוד יוסף חי, הס כל בשר, קבלה של אמ"ת ועוד

פה **ירושלים** ת"ו התשע"ז

בכל המהדורות, כי הספר כבאורח פלא מתחיל בפרשת 'לך לך', בציטוט משנה דאבות הרומז לשמו של הרב רבי חביב: הדא הוא דכתיב "חביב אדם", ודו"ק.